

ІНТЕГРАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

*Аранчій В.І., к.е.н., професор, Удовіченко М.О., асистент
Полтавська державна аграрна академія*

Розглянуто теоретичні та практичні аспекти оцінки економічної стійкості аграрних підприємств, проаналізовано основні показники економічної стійкості, запропоновано методичний підхід щодо визначення інтегрального показника рівня економічної стійкості, що надає можливість оцінити рівень економічної стійкості аграрних підприємств та визначити організаційно-економічні чинники підвищення ефективності їх функціонування.

The theoretical and practical aspects of assessing the economic viability of agricultural enterprises, analyzes the main indicators of economic stability, methodical approach to determine the integral indicator of economic stability, which provides an opportunity to assess the economic sustainability of farms and determine the organizational and economic factors increase their effectiveness.

Постановка проблеми. Економічна стійкість аграрних підприємств є однією з головних умов успішної та стабільної роботи в ринкових умовах. Економічна стійкість характеризує такий стан фінансово-економічних ресурсів підприємства, за якого раціональне розпорядження ними є гарантією стабільної прибутковості, рентабельності та забезпечення процесу розширеного відтворення. Тому важливим критерієм забезпечення стійкого функціонування та розвитку аграрних підприємств є достатній рівень економічної стійкості. Чим вища економічна стійкість аграрного підприємства, тим більш воно незалежне від різних коливань ринкової кон'юнктури, втрати провідних конкурентних позицій на регіональному ринку продовольства.

Актуальність економічної стійкості в першу чергу пов'язана із розвитком ринкових відносин – необхідно стало самим шукати надійних партнерів, вибирати напрямки розвитку, визначати асортимент і обсяги виробництва, ринки збуту, одним словом, все те, що в період планової економіки визначалося і гарантувалося державою. У даний час все більш актуальною стає необхідність розробки відповідних методів і механізмів оцінки рівня економічної стійкості аграрних підприємств, що передбачає врахування зовнішніх і внутрішніх факторів, управління якими здатне вплинути на параметри функціонування підприємства. Особливо актуальна проблема економічної стійкості для аграрних підприємств, що визначають в цілому економічну стійкість України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами вивчення стійкості економічних систем різного рівня в різний час займалися і займаються такі українські та зарубіжні вчені і практики, як Б. Айкс, І. Х. Ансофф, Н. І. Воропай, В. В. Глухів, А. П. Градов, В. С. Гусєв, Г. В. Гутман, Т. Г. Долгопятова, В. А. Козловський, Г. Б. Клейнер, А. П. Красковський, Г. А. Краюхин, Б. І. Кузін, М. Д. Мідников, А. С. Некрасов, В. Р. Окороков, Л. Г. Окорокова, В. К. Сенчагов, А. С. Соколіцин, Р. В. Соколов, Є. Д. Соложенцев, В. Л. Тамбовцев, А. Б. Терянніков, В. Л. Шульц, В. М. Юр'єв та інші. У нау-

кових працях вітчизняні та зарубіжні вчені і практики розглядають проблеми забезпечення економічної стійкості підприємств та можливості оцінки даної економічної категорії, існуючі методологічні підходи та інструментарій їх використання. Проте дискусійним залишається питання щодо оцінки рівня економічної стійкості.

Постановка завдання. Дослідження теоретичних, методичних і практичних аспектів аналізу та оцінки економічної стійкості аграрних підприємств, розробка методики інтегральної оцінки та визначення на її основі рівня економічної стійкості досліджуваних підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стійкість становища організації на ринку сьогодні визначається тим, наскільки ефективно вона може задовольняти кінцеві потреби своїх клієнтів. Правильніше вважати стійкість одним з факторів підвищення ефективності при найменших витратах. Серед великої кількості показників ефективності найважливішу роль відіграє показник ефекту. Ефект - це категорія, що характеризує перевищення результатів реалізації проекту над понесеними витратами за певний період часу. Керівник підприємства для прийняття оперативних управлінських рішень має бути озброєний інформацією про значення показників ефективності в певний момент часу, а так само основних показників стійкості. При цьому особливу увагу необхідно приділяти найбільш чутливим параметрам, оскільки вони більшою мірою схильні до швидких змін. І не варто забувати про те, що інформація повинна оцінюватись якісними характеристиками, такими як: актуальність, достовірність, чіткість, безперервність, надійність, порівнянність тощо.

Розвиток науки і техніки, а також конкуренція, змушують компанії шукати і освоювати нові ринкові ніші. Застосування старих технологій і способів розробки товарів та послуг у кінцевому підсумку не буде сприяти розвитку.

Показники економічної стійкості – це частина інформації, яка відображає стан всієї системи. Розгляд та аналіз невеликих, але важливих «фрагментів» допомагає краще зрозуміти повну картину. За допомогою показників можна оцінити, у якому напрямку рухається система: вдосконалюється, деградує або ж стагнує. Ці показники стійкості можна розділити на дві групи: показники, що характеризують дії зовнішнього середовища (неконтрольовані); показники внутрішнього стану (контрольовані).

При цьому у кожного показника економічної стійкості в інтервалі своєї можливої зміни слід вміти визначати фіксоване граничне (бар'єрне) значення. Граничне (бар'єрне) значення індикатора - це та його гранична величина, досягнення чи перевищення якої свідчить про відхилення від нормального функціонування підприємства, а також про появу негативних, руйнівних для потенціалу і результатів господарської діяльності підприємства процесів.

З такою точкою зору можна і погодитися, і посперечатися, тому що аналізуючи стійкість у певний момент часу, наприклад, у момент складання бухгалтерського балансу (на перше число кварталу), можна отримати низькі (високі) показники стійкості, тоді як протягом кварталу спостерігалася висока (низька) стійкість.

Таким чином, зрозуміло, що виникають суперечності між необхідністю аналізу стійкості функціонування підприємств, викликані перманентною динамічністю змін у суспільстві і відсутністю методик, моделей, що забезпечують ефективне стійке функціонування.

У науковій економічній літературі стійкість підприємства частіше розглядається тільки з позиції його фінансового положення, платоспроможності, рівня ймовірності банкрутства, а також як здатність господарюючих суб'єктів не відхилятися від траєкторії свого розвитку за темпами зростання прогнозованих показників при впливі на них зовнішніх і внутрішніх факторів. Практично стійкість підприємства зводиться лише до фінансової стійкості, що, на наш погляд, не цілком правильно.

В українській практиці нормативне значення показника поточної ліквідності ($1,0 - 2,0$), тобто $1,0 > \text{КПЛ} < 2,0$. Коефіцієнт поточної ліквідності свідчить про платоспроможність підприємства на найближчий до розглянутого моменту проміжок часу і розраховується як відношення фактичних, що знаходиться в наявності у організації оборотних активів, до найбільш термінових зобов'язань організації у вигляді короткострокових кредитів і позик, кредиторської заборгованості, тобто короткострокових пасивів. Виходячи з нормативних значень оборотних активів, слід мати у два рази більше короткострокових зобов'язань, особливо це актуально для малих підприємств, тому що в них найчастіше виникають непередбачені потреби в оборотних коштах.

На даний час використовується певна кількість методів оцінки економічної стійкості, але методи є не достатніми для загальної оцінки стійкості підприємства.

Застосовувати метод нормованих оцінок необхідно з великою обережністю. Довгий час вважалося, що якщо коефіцієнт поточної ліквідності (відношення оборотних коштів до короткострокових зобов'язань організації) більше $2,0$, то це свідчить про добрий фінансовий стан. Водночас підприємство з коефіцієнтом поточної ліквідності більше 2 може перебувати в поганому фінансовому становищі, яке характеризується дуже великою дебіторською заборгованістю, надлишковими матеріальними запасами, недостатнім контролем над грошовими операціями [2]. Водночас підприємства з коефіцієнтом поточної ліквідності менше $2,0$ завдяки раціональному управлінню здатні перебувати в хорошому фінансовому стані.

Протягом звітної періоду індикатор фінансової стійкості може приймати позитивні, негативні і навіть нульові значення, причому між платоспроможністю і фінансовою стійкістю існує тісний взаємозв'язок: якщо індикатор більше нуля тільки в даний момент часу, то це свідчить тільки про платоспроможність підприємства в даний момент часу; якщо індикатор залишається величиною невід'ємною протягом усього звітної періоду, то можна говорити про фінансову стійкість.

Використання методу порівняння з результатами попередніх років одного й того ж підприємства дозволяє не тільки більш точно оцінити поточний стан, але і прогнозувати тенденції розвитку. Однак у переломні періоди слід обережно робити прогнози, з погляду на всі можливі фактори, що впливають

на роботу підприємства. Слабкість цього методу полягає в тому, що хороші результати діяльності в минулому і сьогодні не завжди можуть виявитися прийнятними в майбутньому.

Краще всього оцінювати ситуацію в порівнянні з середньозваженими рівнем по галузі. Використання методу галузевих показників припускає зіставлення підсумків діяльності підприємства з підсумками роботи інших суб'єктів ринку тієї ж галузі, сфери бізнесу. За допомогою галузевих показників можна оцінити різного роду тенденції.

Не менш важливим для оцінки фінансової стійкості підприємства є коефіцієнт автономії, або фінансової незалежності (Кавт), який характеризує частку власних коштів у загальній величині джерел коштів організацій і визначає ступінь незалежності від кредиторів. Оптимальним вважається коефіцієнт не менше 0,5, але він може бути і менше, якщо для розширення виробництва залучені довгострокові позики.

Чим вище частка власного капіталу в загальному обсязі залучених ресурсів, тим більша фінансова незалежність підприємства, його фінансова стійкість і стабільність.

Про критерії оцінки економічної стійкості організації К. Раїцький висловлює таку думку: «доцільно використовувати показники, що відображають результати діяльності. Одним з певних результатів виступає ефект, абсолютна величина прибутку, а так само для виробничих підприємств контроль собівартості є однією з найважливіших задач [4]. При вирішенні питань досягнення економічної стійкості організації першорядне значення має отримання прибутку, достатнього для розвитку господарсько-фінансової діяльності на основі самофінансування і потім забезпечення її стійкої динаміки з цієї точки відліку. На наш погляд, можна погодитися з наведеними вище твердженнями і вважати, що така система відповідає інтересам ефективного вивчення економічних процесів, але не є повною.

Задача оцінки економічної стійкості підприємства, а також її моделювання та прогнозування ускладнюється:

- необхідністю оперативного проведення оцінки з метою збереження актуальності результату;
- недостатньою вірогідністю (або повною відсутністю) інформації про властивості зовнішнього середовища;
- наявністю важко оцінюваних випадкових факторів впливу на економічну стійкість підприємства; якісним характером великого числа показників діяльності підприємства.

Для оцінки економічної стійкості підприємства необхідно класифікувати її складники за функціональною ознакою, а саме: фінансовий, виробничий, кадровий, маркетинговий, інвестиційний та управлінський. Кожен з них, у свою чергу, є складною системою, яка характеризується системою показників. Функціональні складники економічної стійкості підприємства повинні базуватися на послідовному єдиному підході. Проте слід враховувати, що кожен із складників характеризується своїм переліком заходів, які сприяють їх стійкості [2].

Питання правильної оцінки фінансово-економічних результатів діяльності та стану економічної стійкості підприємства за сучасних кризових умов господарювання є досить актуальними, як для його керівництва і власників, так і для інвесторів, партнерів, кредиторів, державних органів. Дане питання цікавить і його конкурентів, але вже в іншому аспекті - негативному, оскільки вони зацікавлені в ослабленні позицій конкурентів на ринку.

Для оцінки економічної стійкості підприємства необхідна відповідна інформаційна база. Такою базою можуть бути звіт про фінансові результати діяльності і баланс – підсумковий синтетичний документ про склад засобів діяльності підприємства та джерела їхнього формування в грошовій формі на початку та наприкінці звітного періоду, а також звіт про основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств.

Умовою стійкого розвитку аграрних підприємств в цілому є його ефективна господарська діяльність, спрямована на забезпечення власного виживання, стабільності, розвитку й наближення до визначених цілей. Таким чином, одним з основних чинників економічної стійкості аграрних підприємств повинен стати механізм, який би відслідковував використання поставлених завдань у довгостроковій перспективі.

Однією із проблем оцінки економічної стійкості аграрних підприємств є низький рівень методологічної підтримки та відсутність у економістів підприємства якісного інструментарію вибору різних варіантів управлінських рішень, що мали б ґрунтуватися саме на рівні економічної стійкості. Нами з'ясовано, що ряд авторів при виборі показників оцінки базуються на визначенні складових економічної стійкості, що відображають окремі аспекти економіки підприємства, або ж, ототожнюючи економічну стійкість із фінансовою стійкістю, використовують в ході даного аналізу лише показники фінансової діяльності (коефіцієнт автономії, коефіцієнт ліквідності, платоспроможності, тощо), що в результаті не дає можливості об'єктивно оцінити економічну стійкість підприємства, здійснити адекватні висновки.

Окрім вище сказаного, в процесі дослідження була виявлена відсутність інтегрального показника економічної стійкості, який би задовольняв вимоги сучасної економіки та міг би чітко спрогнозувати рівень економічної стійкості аграрних підприємств. Виходячи з цього, доцільно розробити показник інтегральної оцінки економічної стійкості аграрних підприємств.

Шляхом опрацювання системи показників та методом експертних оцінок виокремлено сукупність фінансово-економічних показників, які дають можливість оцінити рівень економічної стійкості аграрних підприємств, визначено їх питому вагу в складі інтегрального показника економічної стійкості (табл. 1).

Враховуючи те, що кожний з показників має різний вплив на інтегральний показник економічної стійкості, використовуючи експертні дані, нами були розраховані коефіцієнти вагомості кожного індикатора, що входить до загального показника економічної стійкості підприємства. Експертами з даних питань виступили керівники та головні спеціалісти сільськогосподарських підприємств а також провідні фахівці головного управління агропромислового розвитку та управління Полтавської обласної держадміністрації.

Таблиця 1

Алгоритм розрахунку одиничних індикаторів оцінки інтегрального показника економічної стійкості підприємств

Показник	Характеристика	Порядок розрахунку	Коефіцієнт ваги
Рентабельність (збитковість) виробництва (P_v)	Відображає загальний рівень ефективності виробничо-господарської діяльності підприємства	Прибуток (збиток) / Собівартість реалізованої продукції	0,12
Чистий прибуток в розрахунку на 100 га с.-г. угідь ($Ч_п$),	Відображає прибутковість роботи підприємства	Чистий прибуток (збиток) від операційної діяльності / Площа с.-г. угідь $\times 100$	0,1
Виробництво валової продукції в порівняльних цінах 2005 р. в розрахунку на 100 га с.-г. угідь ($B_{вп}$)	Характеризує ефективність виробництва сільськогосподарської продукції та використання сільськогосподарських угідь	Вартість валової продукції в порівняльних цінах 2005 р. / Площа с.-г. угідь $\times 100$	0,10
Фондозабезпеченість (Φ_3)	Характеризує забезпеченість підприємства основними фондами	Середньорічна залишкова вартість основних засобів / Площа с.-г. угідь	0,1
Фондовіддача (Φ_v)	Характеризує ефективність використання основних виробничих фондів	Вартість валової продукції в порівняльних цінах 2005 р. / Середньорічна залишкова вартість основних засобів	0,12
Продуктивність праці ($П_п$)	Відображає ефективність виробництва в розрізі використання робочої сили	Вартість валової продукції в порівняльних цінах 2005 р. / Середньорічна чисельність працівників зайнятих в сільськогосподарському виробництві	0,08
Якісний стан основних засобів ($Я_{оз}$)	Відображає якісний стан основних засобів підприємства	Сума нарахованого зносу / Первісну вартість основних засобів	0,12
Коефіцієнт якісного складу працівників ($Я_п$)	Відображає якісний склад працівників підприємства, рівня їх кваліфікації	Кількість працівників, що мають повну вищу та середню спеціальну освіту / середньооблікової чисельності працівників	0,1
Коефіцієнт автономії (K_a)	Характеризує незалежність підприємства від зовнішніх джерел фінансування	Власний капітал / Валюта балансу	0,08
Коефіцієнт абсолютної ліквідності ($K_л$)	Характеризує спроможність підприємства негайно погасити поточні зобов'язання	Грошові кошти + Поточні фінансові інвестиції / Поточні зобов'язання	0,08

Таким чином, до сукупності показників оцінки рівня економічної стійкості включено: рентабельність (збитковість) виробництва (12 %), чистий

прибуток в розрахунку на 100 га с.-г. угідь (10 %), виробництво валової продукції в порівняльних цінах 2005 р. в розрахунку на 100 га с.-г. угідь (10 %), фондозабезпеченість (10 %), фондовіддача (12 %), продуктивність праці (8 %), якісний стан основних засобів (12 %); якісний склад працівників (10 %), коефіцієнт автономії (8 %), коефіцієнт абсолютної ліквідності (8 %).

Визначення рівня економічної стійкості аграрних підприємств запропоновано здійснювати в три етапи: 1-й етап – вибір та розрахунок одиничних коефіцієнтів, індикаторів економічної стійкості; 2-й етап – ранжування індикаторів – переведення відносних показників у відносні величини (бали), здійснивши переведення з використанням чотирьохрівневої системи (3, 6, 9, 12 балів); 3-й етап – розрахунок інтегрального показника економічної стійкості на основі вищенаведених коефіцієнтів за формулою середньозваженої геометричної з урахуванням поправочних коефіцієнтів (частки і-го показника в інтегральному показникові) та аналіз результатів:

$$\Pi_{\text{EC}} = \sum_{i=1}^{10} R_i \times \left(\frac{v_i}{100} \right), \quad (1)$$

де R_i – рейтинг і-го показника в досліджуваній сукупності;

v_i – частка і-го показника в інтегрованому показнику економічної стійкості.

За отриманим кількісним значенням інтегрального показника економічної стійкості аграрних підприємств, можна визначити його градацію на підставі граничних значень. Так, отримане значення інтегрального показника оцінки економічної стійкості аграрних підприємств в діапазоні від 3 до 12 балів свідчить про різний рівень економічної стійкості. Число груп, на які будуть поділені підприємства в залежності від рівня економічної стійкості нами розташовано у ранжируваний ряд за групувальною ознакою з використанням методу рівновеликих інтервалів, величина якого в даному випадку становить 1,5 балу. Таким чином, підприємства що отримали значення інтегрального показника економічної стійкості в межах від 4,9 балів до 6,4 балів мають низький тип економічної стійкості; від 6,4 до 7,9 балів – задовільний; від 7,9 балів до 9,4 балів – допустимий; підприємства що мають значення інтегрального показника економічної стійкості понад 9,4 балів характеризуються високим рівнем економічної стійкості.

Згідно із запропонованою нами методикою оцінки економічної стійкості, порогове значення індикаторів економічної стійкості, що входять до сукупності показників інтегрованого показника, базуються на експертних оцінках, що дає можливість більш об'єктивно оцінити вагомість тих чи інших показників у зваженому значенні загального показника економічної стійкості, у відповідності до умов функціонування аграрних підприємств конкретного регіону.

На основі запропонованої нами методики, проведемо розрахунок інтегрованого показника економічної стійкості та визначимо на основі отриманого значення тип економічної стійкості досліджуваних аграрних підприємств Полтавської області (табл. 2).

**Рівень економічної стійкості досліджуваних аграрних підприємств
Полтавської області, в середньому за 2006-2010 рр.**

Показник	ДП «Дружба»	ТОВ «Агропрогрес Плюс»	ТОВ АК «Перше травня»	СБК «Перемога»
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва, %	1,0	6,0	9,0	32,5
Чистий прибуток в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, грн.	1547,99	32608,70	54356,66	215964,41
Виробництво валової продукції (в порівняльних цінах 2005 р.) на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.	115378,35	293582,35	136386,57	313824,28
Фондозабезпеченість, тис. грн.	128,1	103,8	102,6	483,7
Фондовіддача, грн.	0,90	2,82	1,33	0,715
Продуктивність праці, тис. грн.	25,6	38,7	25,0	57,0
Коефіцієнт якісного стану основних засобів	0,554	0,643	0,370	0,342
Коефіцієнт якісного складу працівників	0,180	0,143	0,220	0,244
Коефіцієнт автономії	0,926	0,936	0,967	0,970
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,020	0,106	1,990	0,757
Рівень інтегрального показника економічної стійкості, балів	4,9	6,9	8,1	10,9
Тип економічної стійкості	низький	задовільний	достатній	високий

Джерело: власні дослідження та первинні матеріали господарств

За результатами проведеного розрахунку інтегрального показника економічної стійкості досліджуваних аграрних підприємств Полтавської області можемо зробити наступні висновки: ДП «Дружба» має низький рівень економічної стійкості (значення інтегрального показника економічної стійкості становить 4,9 балів), що в основному зумовлено низькою ефективністю виробничої діяльності, продуктивністю праці, низьким рівнем придатності основних засобів (коефіцієнт якісного стану основних засобів становить 0,554), низький рівень якісного складу працівників (коефіцієнт якісного складу працівників становить 0,180) та не спроможністю підприємства негайно погашати свої поточні зобов'язання, про що свідчить коефіцієнт абсолютної ліквідності, рівень якого в середньому за 2006-2010 рр. склав 0,020 та значно відхиляється від нормативного значення даного показника.

ТОВ «Агропрогрес Плюс» має задовільний тип економічної стійкості (значення інтегрального показника економічної стійкості становить 4,9 балів). В розрізі аналізованої сукупності індикаторів економічної стійкості головними вагомими причинами даного рівня економічної стійкості є низький рівень фондозабезпеченості, якісного стану основних засобів та абсолютної ліквідності та платоспроможності підприємства.

ТОВ АК «Перше травня» має достатній рівень економічної стійкості (значення інтегрального показника економічної стійкості становить 8,1 бал). А значення показників, що характеризують стан та ефективність виробничої,

фінансової та організаційної діяльності свідчать про можливість здійснення розширеного відтворення та покращення своєї діяльності й відповідно рівня економічної стійкості та основі застосування стратегічного планування та прогнозування, прийняття ефективних управлінських рішень.

СВК «Перемога» має високий рівень економічної стійкості (значення інтегрального показника економічної стійкості становить 10,9 балів), а рівень індикаторів, що входять до складу інтегрального показника оцінки економічної стійкості свідчать про ефективність виробничої діяльності (рівень рентабельності виробничої діяльності становить 32,5%), підприємство має високий рівень фондозабезпеченості (483,7 тис. грн. в розрахунку 100 га сільськогосподарських угідь), що більш ніж у 3,7 разів перевищує аналогічний показник підприємств з низьким рівнем економічної стійкості, високий рівень придатності основних засобів (коефіцієнт якісного стану основних засобів становить 0,342), якісного складу працівників (коефіцієнт якісного складу працівників становить 0,244) та продуктивності праці. Показники фінансової діяльності СВК «Перемога» свідчать про незалежність підприємства від зовнішніх джерел фінансування та спроможність підприємства негайно погашати поточні зобов'язання.

Висновки. Визначення рівня економічної стійкості аграрних підприємств на основі розрахунку інтегрального показника має важливе не тільки наукове, а й практичне значення, оскільки знання його рівня дає можливість керівництву підприємства приймати обґрунтовані рішення щодо оптимального використання свого потенціалу з одночасним прогресивним розвитком, враховуючи негативний вплив факторів зовнішнього середовища за рахунок ефективного формування та використання виробничих, організаційних, та фінансових механізмів.

Отже, запропонована нами методика визначення інтегрального показника економічної стійкості аграрних підприємств дає можливість оцінити загальний стан функціонування аграрних підприємств, розробити заходи щодо підвищення рентабельності виробництва, прибутковості, фондооснащеності, фондовіддачі, ліквідності, фінансової незалежності, ділової активності та відповідно стійкого розвитку аграрних підприємств.

Література:

1. Бочаров В.В. Финансовый анализ : учеб. пособ. / В.В. Бочаров. – СПб. : Питер, 2005. – 240 с.
2. Ареф'єва О. В. Економічна стійкість підприємства: сутність, складові та заходи з її забезпечення / О. В. Ареф'єва, Д. М. Городинська // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 8 (86). – С. 34-38.
3. Попкова Є. Г. Взаємодія концепцій сталого розвитку і нової якості економічного зростання / Є. Г. Попкова // Консультант директора. – 2004. – №15. – С. 16–18.
4. Раїцький К. Сталий розвиток економіки. Тенденції та підходи / К. Раїцький // Консультант директора. – 2004. – №17. – С. 23–28.